

Є.Ю. Шаповаленко

ОСВІТА В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ ЧЕРНІГІВЩИНИ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ В 1941–1943 РР.

На основі архівних джерел, спогадів очевидців та монографій досліджується освітнє забезпечення селянства Чернігівщини в розрізі німецької окупаційної політики в 1941–1943 роках.

Ключові слова: початкова освіта, школа, навчальні предмети, учні, вчителі.

Освіта в сільській місцевості Чернігівщини упродовж німецької окупації є однією з недостатньо вивчених тем вітчизняної історіографії. Це пояснюється, насамперед, післявоєнною політикою радянської влади, скерованою на висвітлення діяльності партизанського та підпільного руху, каральних заходів німецької окупаційної влади. Решта фактів з життя окупованого населення залишилась поза увагою науковців.

Кроки радянської історіографії в напрямку дослідження освіти на Чернігівщині (оприлюднення певних документів в збірниках, вихід окремих наукових статей) були все ж недостатніми [1]. Ситуація змінилася після здобуття Україною незалежності. Вітчизняна історіографія розпочала по-новому досліджувати окупаційні часи, звертаючи увагу на всі сфери діяльності населення, в тому числі й на освітню діяльність. Як наслідок, вийшли друком статті Григорія Греченка [2], Інни Гавриленко [3]. Оприлюднюються дослідження закордонних науковців, як, наприклад, Бланки Єржакової, монографія якої, перш за все, цікава використанням документів із фондів військового архіву Фрайбурга та федерального архіву Кобленца [4]. Виходять друком роботи і вітчизняних істориків [5].

Аналіз вищезазначених монографій доводить необхідність подальшого дослідження проблеми освіти в період німецької окупації. Автор спробує поповнити історичні знання в цьому напрямку за рахунок власних архівних розвідок (надзвичайно цікавими є спогади очевидців), а також аналізу та систематизації вже надрукованих досліджень.

Початок відновлення освітньої діяльності по селам Чернігівщини припадає на осінь 1941 р., але визначальною для освіти Чернігівщини стала постанова Вермахту № 30 від 8 грудня 1941 р. по військовій зоні окупації. Вона декларувала відновлення освітньої діяльності на рівні початкових та професійних (сільсько- та лісогосподарських) шкіл, професійних курсів для жінок з метою навчання веденню домашнього господарства. Іншими ж пунктами вказаної

постанови заборонялися вищі і середні навчальні заклади, професійні заклади зі спеціальними планами навчання по певних професіях [6].

Вводились обмеження на перелік предметів, що мали викладатись в початковій школі. Наприклад, розпорядженням місцевої комендатури м. Чернігова від 5 січня 1942 р. навчання в школах підконтрольних районів обмежувалось читанням, письмом, арифметикою, гімнастикою, іграми, ручною працею без вживання навчальних засобів (дивись таблицю 1) [7, арк. 3]

Таблиця 1.

Перелік предметів,
дозволенних у початковій школі

№ з/п	Назва предметів	Назва класів та кількість годин на тиждень			
		I	II	III	IV
1	Українська мова	11	11	7	9
2	Німецька мова	-	4	4	4
3	Арифметика	6	6	6	6
4	Природознавство	-	-	2	2
5	Географія	-	-	2	2
6	Каліграфія	2	2	1	1
7	Малювання	1	1	1	1
8	Співи	1	1	1	1
9	Фізкультура	1	1	1	1

Після формування окупаційного апарату управління загальне керівництво освітою на Чернігівщині здійснювали фельд- та ортскомендатури. На низових ланках провідником німецької політики стали райуправи різного рівня, які контролювали освіту на місцях. Наприклад, інспектор освіти Чернігівського району постійно відвідував з перевітками виховного та навчального процесу підконтрольні школи, доводив до відома розпорядження керуючого відділом освіти Чернігівської міськради [8, арк. 16].

Існує певна складність у визначенні загальної кількості шкіл в сільській місцевості Чернігівщини, відкритих в роки окупації. Це пояснюється, насамперед, утратою узагальнюючих документів. Але й ті, що збереглися, засвідчують значне розгалуження закладів освіти на території області. Наприклад, в 1941–1942 навчальному році в Бобровицькому районі функціонували 44 початкові школи, а в Остерському – 42 [9, 83–84]. Якщо брати показники по 8 районах Чернігівщини (Ніжинський, Прилуцький, Іванівський, Новгород-Сіверський, Сосницький, Олишівський, Остерський, Бобровицький) та містах Чернігів, Ніжин і Прилуки, то функціонувало 300 шкіл [9, 84].

Існують проблеми і в підрахунках кількості

учнів та вчителів по всіх сільських школах області в період німецької окупації. Так, у Рудівській школі, згідно кошторису витрат на IV квартал 1941 р., існувало 7 вчительських ставок в початкових класах та 14 вчительських ставок в старших класах [10, арк. 23 зв.]. Кошторис цієї ж школи на II квартал 1942 р. містить дані лише про сім ставок в початкових класах [11, арк. 9 зв.]. Таким чином, зазначені документи дають підстави вважати, що взимку 1942 р. в школі пройшло суттєве скорочення учительських кадрів за рахунок старших класів. У Ніжинському, Прилуцькому, Іванівському, Новгород-Сіверському, Сосницькому, Олишівському, Остерському, Бобровицькому районах та містах Чернігів, Ніжин і Прилуки в 1942–1943 навчальному році загалом навчалось 29058 учнів та працювало 752 вчителі. Серед районів найбільше їх було в Остерському (4728 учнів та 192 вчителі) і Ніжинському (3500 учнів та 129 вчителів) [9, 84].

Відчувався брак приміщень для навчання через руйнування в ході воєнних дій, іноді – через нецільове їх використання окупаційними військами. Школи, здебільшого, розташовувалися в непристосованих приміщеннях: клубах, приватних помешканнях і тільки іноді – у типових будівлях [5, 110]. В цих приміщеннях іноді робився ремонт. Наприклад, директор Жуківської школи Куликівського району відремонтував у школі на початку листопада 1941 року пічку [12, арк. 5]. Однак загальна забезпеченість пристосованими приміщеннями залишалась на низькому рівні.

Великі складнощі в освітянській діяльності створювало слабе матеріально-технічне забезпечення навчального процесу. Класний керівник 3-го класу Тютюнницької школи Корюківського району у звіті за 1942–1943 навчальний рік зазначала: «...Основний перебіг в роботі класу полягав у нестачі паперу в цілому ряду учнів. Бажано, щоб відділ освіти подбав на наступний рік про забезпечення учнів папером» [13, арк. 5–5 зв.]. У цьому ж звіті класний керівник вже 4-го класу також проінформувала: «Деякі учні не завжди мали папір і чорнило, а тому доводилось багато працювати, вивчаючи з учнями усно правила граматичні, арифметичні і інші. Весь матеріал, який можна було записати і було на чому, був учнями записаний...Основною труднощію роботи в школі є нестача паперу. Бажано б, щоб у школі були таблиці, як граматичні так і арифметичні, бо без них вивчення предметів майже не можливе» [14, арк. 7].

Підтверджують дану проблему і спогади очевидців, які вказують на те, що, в кращому разі, був один зошит на всі предмети [15, арк. 2]. В інших випадках доводилося писати на папері різного походження: шпалерах, старих газетах тощо. Чорнила

виготовляли з бузини або синьки [16, арк. 42 зв.]. Н.Л. Лупко, мешканка села Атюша Коропського району, пригадувала: «...Паперу не було, підручників теж в основній масі дітей...Писала на дерев'яному сундучку. Іноді подружка давала клаптик паперу, то я дуже раділа...» [17].

Певні кроки з боку адміністрації для покращення становища все ж таки вживалися. Наприклад, 12–14 грудня 1941 року директор Жуківської школи Віталій Антонович Цимборович перебував у відрядженні в м. Чернігові. Метою його поїздки була купівля в чернігівській крамниці № 1 52-х штук чорнильниць та 100 штук пер для школи [18, арк. 1–4]. Але такі поодинокі випадки забезпечення школи не впливали на загальний рівень матеріального дефіциту.

Особливо проблемним було укомплектування шкіл підручниками. Всі радянські книги, навіть букварі та арифметики для початкових класів, було заборонено використовувати, оскільки вважалося, що вони пропагували більшовицьку ідеологію [4, 94].

На Чернігівщині спробу заповнити існуючий дефіцит з підручниками здійснили місцеві окупаційні газети: «Вісті Остерщини», «Ніжинські вісті» та «Українське Полісся» [5, 84–85]. На їх шпальтах почали друкувати твори дореволюційних та українських письменників. Часто питання забезпечення навчальними матеріалами школи вирішувалося за рахунок батьків. Так, Батуринська райуправа постановою від 29 серпня 1942 р. пропонувала старостам підпорядкованих сіл забезпечувати школи наочністю, надрукованою в місцевій газеті за кошт учнів [19, арк. 192]. Як виключення, дозволялось користуватися радянськими підручниками, попередньо знищивши на їх сторінках будь-які ідеологічно неприйнятні тексти. Але і в такому варіанті ці підручники проіснували недовго, оскільки указом голови обласного управління поліції від 5 січня 1943 р. ними було заборонено користуватися. Дозволялася лише література, видана до 1917 р. [5, 87].

Паралельно у Імперському міністерстві окупованих східних територій йшла робота над виданням нових підручників, які вже з вересня 1942 р. стали поширювати на території військової зони, але в недостатній кількості [4, 96]. Підручників катастрофічно не вистачало й надалі, що підтверджує очевидець тих подій: «Книжок на всіх не хватало. Я пригадую, був буквар один на вулиці, ми брали по черзі і вчилися читати» [20, арк. 20].

Достатньо цікавим фактом на цьому фоні є спроба освітян Чернігівщини видати власні підручники для початкової школи. З документів відомо, що керуючий Чернігівською райуправою просив фельдкомендатуру надрукувати для

народної школи підручники з української мови, а саме буквар та читанки для I-II класів. Авторами вказаних підручників були вчителі Ріпкинського району, а упорядником – комісія відділу освіти та культури Чернігівської керуючої райуправи [21, арк. 19].

Директиви, що регулювали використання та вивчення мов, Імперське міністерство окупованих східних територій видало вже в січні 1942 р. Навчання в школах на територіях, населення яких складали українці або переважно українці, слід було проводити виключно українською мовою. На територіях, де населення переважно було російськомовним, українськомовна мала викладатись як обов'язковий предмет [4, 92]. Мовою навчання на Чернігівщині стала українська.

Заняття, зокрема в Корюківському районі, розпочиналися о 8.30, а сам урок тривав 45 хвилин, перерва між уроками була 10 хвилин, після 3-го уроку – 15-20 хвилинна перерва в залежності від місцевих умов [22, арк. 3].

В 1942 р., відповідно до постанови окупаційної адміністрації в Остерському районі, навчальний рік мав закінчитись 26 травня. Учні переходили в наступний клас на підставі річних оцінок; в 4-му випускному класі проводились випускні іспити з української мови, математики, німецької мови. Учні, які незадовільно склали іспити, могли залишитись в цьому класі на наступний рік. Залишались на наступний рік і учні, що не відвідували більше 50 % занять [23, арк. 86 зв.].

Окупаційна влада через освітянські заклади намагалась регламентувати вільний час та поведінку школяра. Прикладом цього є «Правила поведінки учнів поза школою», підписані бургомістром Корюківського району 3-го жовтня 1942 р.: учень мав прокидатись о 6-й годині ранку, зробити гімнастичні вправи, повторити уроки, поспіяти та йти до школи. Після уроків учень мусив відразу повертатись додому, 30 хвилин відпочити і готуватись до наступного навчального дня. Заборонялось бешкетувати, займатись хуліганством, ходити по вулиці після 19 години. В разі порушення зазначених правил на батьків накладався штраф в розмірі 1000 крб. [24, арк. 1].

Через складну епідемічну ситуацію в області, особлива увага приділялась санітарному стану в освітніх закладах. Наприклад, 5 жовтня 1942 р. по школам Сосницького району була поширена інструкція щодо санітарного мінімуму: учні мали бути умитими та причесаними, з коротко підстриженими нігтями. Інші правила вимагали забезпечити наявність в школах питної води, вішаків для верхнього одягу, вбиралень. За належний стан виконання цих вимог відповідав особисто директор. Учнів один раз на місяць обов'язково мав оглядати лікар [25, арк. 106].

Великою проблемою в організації функціонування шкіл було погане відвідування учнями занять. Часто батьки з підозрою ставилися до навчальних закладів, відкритих окупаційною владою і не відпускали своїх дітей на заняття [3, 13]. Серед інших причин, за спогадами очевидців, була бідність, коли учні не мали чого вдягти та взути [26, арк. 21 зв.]. Батьки часто залишали дітей вдома, аби ті пасли худобу як особисту, так і громадську. Ф.Ф. Лупко, мешканець села Атюша Коропського району, згадує, що в 1941 р. в школу не ходив взагалі, походив у 1942 р. та частково в 1943 р. Перестав відвідувати заняття через необхідність випасу людських овець [27]. Козелецька райуправа, як варіант звільнення учнів від випасу худоби, пропонувала підлеглим старостатам організувати громадський випас худоби, а батьків, що в подальшому будуть не пускати в школу дітей, штрафувати на 200 крб. [28, арк. 34].

Непоодинокими були випадки, коли учнів з учителями знімали з занять для роботи в полі. Так, відповідно до постанови № 197-ї фельдкомендатури від 23 вересня 1942 р. заняття в школах мали припинитись до 15 жовтня 1942 р., щоб учні працювали в полі на збиранні врожаю [29, арк. 87]. Жителька села Шестовиця Чернігівського району О.С. Селівон пригадувала: «Навчання проводилось лише взимку, оскільки в інший час діти повинні були займатись польовими роботами» [30, арк. 121].

Складним було і становище вчителя в роки окупації. За спогадами багатьох очевидців, вчителями були місцеві жителі. Низкою наказів окупаційної влади не допускались до роботи на освітянській ниві особи, вороже налаштовані до нової влади. Наприклад, в інструкції до організації навчання в I-VI класах голова Міжрайонної управи Чернігівщини наголошував про неприйнятність працевлаштування вчителів-комуністів та комсомольців, а також осіб, що прибули з інших регіонів [31, арк. 21]. Від бажаючих стати вчителем райуправи вимагали надавати автобіографії, які згодом перевірялись «Гестапо», опісля здійснювалась детальна співбесіда з майбутнім освітянином. Тільки позитивні результати за вищезазначеними пунктами надавали можливість працювати в школі [32, арк. 54 зв.].

В освітніх закладах домінувала окупаційна ідеологія, що змушувала вчителів виховувати в учнів «любов до дружнього німецького народу, який густо окропивши кров'ю своїх вояків українську землю, вирвав Україну з кривавих жидо-більшовицьких пазурів» [5, 117]. Профашистська агітація втілювалась в життя за допомогою наочних засобів агітації: плакатів, закликів, портретів, художньо оформлених книжок, де яскраво описувалось життя дітей,

селян та робітників в Німеччині [33, арк. 58 зв.]. У 1943 р. по селам області окупаційна адміністрація з метою пропаганди стала організувати хатичитальні, в яких мусили чергувати сільські вчителі. Досить часто останні відмовлялись там чергувати або відкривали ці хати в години, коли селяни працювали в полі [34, арк. 160].

Також освітяни змушені були постійно шукати баланс між заборонами окупаційної влади та намаганням надати учням гарну освіту. Але і тут траплялись неприємні інциденти. Показовим є випадок з вчителькою Яцевської школи Дегтярьовою, звільненої за користування радянськими підручниками в період їх заборони [35, арк. 14].

Заробітна платня сільського вчителя була низькою і з невеликими варіаціями становила 240–270 крб. [36, арк. 8]; при цьому окупаційна влада з 1 січня 1942 р. стала нараховувати 10 % податок на суму заробітної плати, що перевищувала 200 крб. [37, арк. 13]. В умовах окупації зазначена заробітна плата майже нічого не вартувала, а деяких вчителів на літні місяці в 1942 р. взагалі залишили без виплат, як це було у Ніжинському районі [38, арк. 20].

Таким чином, освіта на Чернігівщині в роки окупації стала активним інструментом нацистської пропаганди. Політика окупантів була спрямована не просто на викорінення зі школи комуністичної ідеології, вона мала на меті встановити ефективний контроль над настроями частини населення, виховати підростаюче покоління відповідно до догм націонал-соціалізму. Найбільше цей ідеологічний інструмент торкнувся учнів початкових шкіл, оскільки саме ці освітянські заклади були багаточисельними. Однак нестабільність навчального процесу часто позбавляла підростаюче покоління можливості одержати навіть початкову освіту [39, 88].

Посилання

1. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1963.; Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України // УДЖ. – № 10. – 1990. – С. 81–86.
2. Греченко Г. Варвинщина в роки гітлерівської окупації (за документами та спогадами очевидців) // Радянське життя. – 1998. – №№ 58, 59, 64, 66; Греченко Г. Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет (1941–1943) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 81–88.
3. Гавриленко І. Діяльність народних шкіл на Ніжинщині в період окупації 1941–1943 років // Ніжинська старовина. Вип. 4. – К., 2007. – С. 9–14.
4. Єржакова Бланка. Шкільна справа та шкільна політика в рейсскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів / Переклад з нім. – К.: Наук. думка, 2006. – 576 с.
5. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 323 с.
6. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник

- німецьких архівних матеріалів. Т. 1. – Львів, 1997. – 368 с.
7. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3004, оп. 1, спр. 41.
 8. ГДА СБ України в Чернігівській області, ф-7, № 15679.
 9. Греченко Г. Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет (1941–1943) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 83–84.
 10. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4209, оп. 1, спр. 1.
 11. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4209, оп. 1, спр. 1.
 12. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3324, оп. 1, спр. 1.
 13. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3019, оп. 1, спр. 1.
 14. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3019, оп. 1, спр. 1.
 15. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 1.
 16. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 67.
 17. Спогади Лупко Надії Луківни 1932 р.н. с. Атюша Коропського району // Особистий архів автора.
 18. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3324, оп. 1, спр. 1.
 19. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3196, оп. 1, спр. 8.
 20. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 62.
 21. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3004, оп. 1, спр. 41.
 22. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3167, оп. 1, спр. 1.
 23. ГДА СБ України в Чернігівській області, ф. 7, № 373.
 24. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3167, оп. 1, спр. 1.
 25. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3544, оп. 1, спр. 10.
 26. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1362, оп. 1, спр. 62.
 27. Спогади Лупка Федора Федоровича 1930 р.н. с. Атюша Коропського району // Особистий архів автора.
 28. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3294, оп. 1, спр. 1.
 29. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3086, оп. 1, спр. 23.
 30. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3176, оп. 1, спр. 83.
 31. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3004, оп. 1, спр. 5.
 32. ГДА СБ України в Чернігівській області, ф. 7, № 16018.
 33. ГДА СБ України в Чернігівській області, ф. 7, № 16018.
 34. ГДА СБ України в Чернігівській області, ф. 6, № 498.
 35. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3167, оп. 1, спр. 1.
 36. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3019, оп. 1, спр. 1.
 37. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3167, оп. 1, спр. 1.
 38. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4362, оп. 1, спр. 9.
 39. Ермолов И. Три года без Сталина. Оккупация: советские граждане между нацистами и большевиками, 1941–1944 / И. Ермолов. – М.: Центрполиграф, 2010. – 383 с.

Шаповаленко Е.Ю. Образование в сельской местности Черниговщины при немецкой оккупации в 1941–1943 гг.

На основе архивных источников, воспоминаний очевидцев и монографий исследуется образовательное обеспечение крестьянства Черниговщины в разрезе немецкой оккупационной политики в 1941–1943 годах.

Ключевые слова: начальное образование, школа, учебные предметы, ученики, учителя.

Shapovalenko Ye.Yu. Education in rural areas of Chernihiv region under German occupation in 1941–1943

The educational ensuring of Chernihiv region peasantry in the context of German occupation policy in 1941–1943 is researched on the basis of archival sources, memoirs of eyewitnesses and monographs.

Key words: primary education, school, school subjects, students, teachers.

27.03.2014 р.